

Produkce a chápání jazykového humoru u dětí se specifickou poruchou učení

Marie Kocurová

Klíčová slova: humor, komika, komunikační kompetence, pragmatika a sémantika, specifické poruchy učení

Příspěvek referuje o výsledcích výzkumů autorky, jejímž dominantním odborným zájmem jsou specifické poruchy učení. Část výzkumů byla realizována v rámci grantu GAČR registrační číslo 4006/02/0856.

Problematika jazyka dětí se specifickými poruchami učení (SPU) může být nahlížena z celé řady aspektů. Můžeme postupovat hierarchicky a sledovat vnější (fonologickou) úroveň či morfologicko–syntaktickou nebo sémantickou rovinu jazyka. Jazyk, řeč můžeme sledovat i vývojově, se zaměřením na komunikaci, či si vybrat jen jednu úzkou oblast, jako např. jazykový humor. Autorčin zájem vzbudilo sledování tohoto humoru u dětí s poruchou komunikační kompetence.

Obtíže komunikační kompetence dětí se SPU byly sledovány odborníky od 80. let. V roce 1990 se již konala mezinárodní konference s názvem Children with Semantic and Pragmatic Disabilities, zaměřená na tuto oblast.

Pragmatika představuje pravidla řídící užívání jazyka v kontextu. Zahrnuje to sociální situace, účely, pro které je jazyk využíván a formu rozpravy. Jsou sledovány volby gramatických forem různými sémantickými způsoby. Analýza je nejčastěji prováděna na konverzaci, sledována je i neverbální komunikace. Problémem je vždy nutnost sledování v přirozeném prostředí, záznam konverzace a nedostatek standardizovaných testů.

Sémantika bývá lingvisticky vymezována jako nauka o významu jazykových jednotek nebo přímo sama významová stránka těchto jednotek.

Ve vztahu k výše uvedeným fenoménům odborná literatura hovoří pro častější společný výskyt problému spíše o sémanticko–pragmatickém syndromu než o sémantických a pragmatických obtížích. Tento pojem, vypovídající o koexistenci sémantických a pragmatických obtíží, bývá zařazován do skupiny specifických jazykových postižení. Syndrom obvykle zahrnuje komplex lingvistických symptomů, případně i psychické charakteristiky v chování.

Další skupina odborníků zavádí místo pojmu semantic–pragmatic disorder pojem konverzační obtíže (conversational disability), řešící nejasnosti koexistence pragmatických a sémantických obtíží. Autorce je nejbližší pojem **obtíže nebo odlišnosti v komunikačních kompetencích**. Pojem kompetence bývá nadřazen pojmu dovednost.

Řeč mluvená i psaná představuje vývojově nejvyspělejší jev mezilidské komunikace. Tato slovní - verbální komunikace je však vždy doprovázena neslovními - nonverbálními formami komunikace. Záleží vždy na kvalitě komunikace, zda bude pouhým sdělením, či bude základem vzájemného dorozumívání.

Pedagogický slovník ke sledovanému pojmu praví: „**komunikační (komunikativní) kompetence** - Angl. communicative competence. Soubor jazykových znalostí a dovedností umožňujících mluvčímu realizovat různé komunikační potřeby, a to přiměřeně k situaci, charakteristikám posluchačů aj.. Zahrnuje též uplatňování sociokulturních pravidel (tzv. řečová etiketa). Je složkou komunikačně orientované výuky mateřského jazyka a cizího jazyka.“ (Průcha et al., 2001, s. 105)

Někteří autoři (např. Grimm a Scholerin in Lewandowski, 1988) dělí komunikační kompetenci na jazykovou a pragmatickou složku. Jazyková kompetence je spojená s ovládnutím gramatického systému a pragmatická kompetence se týká schopnosti využívat tento systém v aktech řeči, které jsou spojeny s dorozumíváním.

Čtení a psaní vyžaduje adekvátní úroveň obou těchto složek a představuje přenos komunikační kompetence do jiné formy jazykové aktivity. Tento proces může být na jazykové rovině strukturován do tří etap (podle Daviese a Widdowsona in Lewandowski, 1988) :

čtení : 1) identifikace znaku
2) strukturální interpretace
3) významová interpretace

psaní : 1) manipulace s grafickým znakem
2) strukturální kódování
3) kódování významu

Tyto tři etapy odpovídají třem úrovním jazyka : 1) fonologická úroveň
2) syntaktická úroveň
3) sémantická úroveň

Produkcí i recepcí řeči musíme vždy sledovat jako součást individuálních mentálních aktivit a proto v kontextu psychologických teorií osobnosti, teorií motivace a kognitivních teorií. Názory badatelů v této oblasti nejsou jednotné a mnohé otázky zůstávají dosud nezodpovězeny.

Základ řeči tvoří vrozená lidská schopnost osvojit si jazyk a užívat ho. Mentální faktory řečové komunikace zahrnují jednak dispoziční vlastnosti jedince a jednak výsledky jeho komunikačních zkušeností. Psychickými předpoklady, zejména jeho intelektovými schopnostmi je samozřejmě podmíněno osvojování znalostí všeho druhu i vyhodnocování komunikačních zkušeností. Psychické dispozice se podílejí na tom jakým způsobem jedinec začleňuje výsledky svých komunikačních zkušeností do své psychiky a nakolik je dokáže generalizovat. S temperamentovými dispozicemi pak souvisí např. způsob užívání komunikačních dovedností. Dispozicemi je dána i míra vyjadřovací pohotovosti a představivosti při produkci a recepci řeči.

U dětí s pragmaticko-sémantickým syndromem (deficitem komunikační kompetence) jsou doloženy předcházející fonologicko-syntaktické obtíže, někdy je paralelně diagnostikována vývojová dyslexie, často se hovoří o souvislosti s tzv. kognitivním deficitem, frekventované jsou rovněž doprovodné emocionální problémy. Dětské vyjadřovací obtíže negativně ovlivňují schopnost efektivně se účastnit konverzace.

Gottman a Parker (in Mogford, Bevan, 1989) zjistili, že **rozdíly v konverzačních dovednostech souvisí s popularitou nebo nepopularitou dítěte**. Konverzační obtíže, obdobně jako poruchy učení, korelují s nízkou popularitou dětí.

Všechny tyto výzkumy dokládají úzkou provázanost komunikačních, emocionálních a sociálních obtíží.

Vzhledem k tomu, že řeč člověka tak úzce souvisí s jeho sociálními vztahy a SPU představují defekt právě v řečové oblasti, je až s podivem o jak málo výzkumných pracích referuje v této oblasti naše odborná literatura.

Záměrem autorky je v kontextu tématu poruch komunikační kompetence seznámit s výzkumy chápání a produkce jazykového kómu. První výzkumnou sondou dětí se specifickou poruchou učení byla diplomová práce studentky učitelství 1. st. ZŠ FPE ZČU v Plzni Kateřiny Kulhavé, následovaly vlastní výzkumy autorky.

Jazykové kómu představuje svébytný fenomén řeči, u kterého vždy nacházíme vedle individuálních charakteristik, vlastní ontogenezi i sociální kontext. Přestože řada pojmů, se kterými komika operuje, bývá definována v obecných, estetických či psychologických

slovnících, vyskytuje se v terminologii značná nejednotnost a pojmy komika, humor, ironie, vtip, směšnost nebo smích bývají často směšovány a zaměňovány.

Cílem referovaných výzkumů bylo zjistit, zda problémy spojené se specifickou poruchou učení mohou negativně ovlivňovat mimo jiné také chápání smyslu humoru především v jeho jazykové podobě. Jazykové komično bylo vybráno jako jedna významná část komunikační kompetence. Výzkumná sonda pracovala s dvěma účelově zpracovanými technikami a velký výzkum komunikační kompetence využíval řadu standardizovaných technik. Z něj jsou zde citovány pouze části jedné techniky, která se věnuje pragmatice jazyka v kontextu jazykového humoru.

Hlavní předpoklady výzkumných sledování byly, že:

1. Problémy spojené se specifickou poruchou učení negativně ovlivňují porozumění prostředkům jazykové komiky u žáků s touto poruchou.
2. Děti se SPU dávají přednost jinému typu anekdot než žáci bez SPU.
3. Děti se SPU vykazují odlišnosti v pragmatice jazyka, patrné při nakládání s humorem

Ke zjištění rozdílů v chápání humoru a jazykové komiky mezi žáky se specifickými poruchami učení a bez poruch učení byly sestaveny dva testy - Test porozumění jazykovému komičnu a test Hodnocení anekdot podle stupnice směšnosti. K diagnostikování komunikační kompetence byl použit Dotazník pragmatické úrovně jazyka, transformovaný z angličtiny.

Test porozumění jazykovému komičnu

Test porozumění jazykovému komičnu byl zaměřen na sledování míry porozumění různým prostředkům jazykové komiky a porovnání mezi dětmi dyslektickými a dětmi bez této poruchy.

Tento test se skládal ze sedmi úkolů poskytujících informace o porozumění jazykovému prostředku přirovnání (např. cestou zpracování vlastního vtipného přirovnání). Dále byla testována schopnost najít vtipnou souvislost mezi dvěma na první pohled vzdálenými slovy, porozumění nesmyslným výrokům (přesmyčky), odhalování nového významu slova a nalezení věty opačného významu. K dalším úkolům patřilo dokončení neúplné anekdoty a doplnění homonimického slova do anekdoty. Jednotlivé úkoly byly bodovány. Důležitým ukazatelem byl také čas plnění úkolů.

Hodnocení anekdot podle stupnice směšnosti

Tento test představoval soubor posuzovacích škál, žák měl za úkol ohodnotit 15 anekdot za pomoci "stupnice směšnosti". Dítě se vyjadřovalo prostřednictvím příslušných "obličejíček", které mají vyjádřit, zda je vtip veselý, není veselý nebo je dítěti nesrozumitelný. Použité anekdoty měly různý charakter, stručně byly rozděleny na: Kameňáky, Černý humor, Hádanky, Rýmované anekdoty, Jazykové hříčky, Zvířecí anekdoty a Oblíbené postavy dětského humoru. Při výzkumu byl sledován i čas řešení úloh a projevy dětí při testování.

Výzkum pracoval se žáky 4. a 5. tříd základních škol. Věk dětí se pohyboval v rozmezí 9 - 11 let. Celkem bylo sledováno 44 žáků, 22 děvčat a 22 chlapců. Sledování byli žáci ze specializovaných dyslektických tříd a žáci s poruchou integrováni do tříd běžných. Kontrolní skupinu tvořil stejný počet žáků bez poruchy z tříd jazykových a z tříd běžných.

Dotazník pragmatické úrovně jazyka

Dotazník je technikou, která v České republice zatím není rutinně užívána. Jedná se o Pragmatics Profile for School Age Children, dotazník, či spíše schéma rozhovoru, pro učitele a rodiče, který zpracovali autoři Hazel Dewart a Susie Summers z Velké Británie v roce 1994.

Návrh této techniky, která vychází z předchozí varianty testu - The Pragmatics Profile of Early Communication Skills, vydané NFER - NELSON Publishing Company Ltd., získala autorka při svém studijním pobytu na Londýnské universitě. Technika byla přeložena, upravena pro naše podmínky a 5 let ověřována v rámci seminárních a diplomových prací studentů FPE ZČU v Plzni. Zde jsou referovány pouze ty části výzkumu pragmatiky jazyka, které souvisejí s jazykovým komičnem.

Technika byla využívána ve dvou velkých výzkumech autorky v roce 1997, kdy výzkumný vzorek tvořilo 94 žáků se SPU a jim párově přiřazený stejný počet dětí bez poruchy, a v roce 2002, kdy vzorek představovalo 443 žáků s diagnostikovanou poruchou a kontrolní skupina tvořená 80 respondenty (40 chlapců a 40 dívek) každé věkové skupiny od 8 do 13 let.

Výsledky těchto dvou výzkumů byly porovnávány.

Celkové výsledky jsou zveřejněny v autorčině monografii s názvem Komunikační kompetence jako téma inkluzivní školy, zde se soustředíme pouze na dva okruhy monitorující chápání a produkci humoru.

Výsledky výzkumného sledování

Test porozumění jazykovému komičnu

Zkouška potvrdila, že výrazně nejlepších výsledků dosáhli žáci z jazykových tříd, kteří správně vyřešili 92% úkolů v nejkratším čase. Mezi výsledky dyslektických žáků ze specializovaných tříd a žáků nedyslektických z tříd běžných není významný rozdíl. Nejhůře se umístili dyslektici integrovaní do běžných tříd, kteří si poradili jen s 55% úloh.

Přestože výsledky dyslektiků ze specializovaných tříd byly výrazně lepší než dyslektiků integrovaných, je třeba si povšimnout mnohem delšího času, který právě dyslektici ze specializovaných tříd potřebovali k vyřešení testu.

Rozdíl mezi výsledky všech chlapců a dívek je nepatrný, dívky však potřebovaly více času na vyřešení jednotlivých úloh.

Hodnocení anekdot podle stupnice směřnosti

Rozdílů mezi hodnocením anekdot různými skupinami dětí nebylo mnoho. Výraznější odchylky se objevují pouze u anekdot typu "superkameňák" bez větší pointy. Vtip se nezdál příliš vtipný dětem z jazykových tříd, většinou jej ocenili integrovaní dyslektici. Další výrazný rozdíl byl shledán u anekdoty s dvojsmyslným výkladem odpovědi, kterou většinou ocenily děti bez SPU, minimálně však děti se SPU. Největší rozdíl byl mezi bodováním dětí z jazykových tříd a dětmi ze tříd specializovaných. V anekdotě, která radí dětem, jak se mohou vyhnout školním povinnostem, byl shledán větší rozdíl mezi hodnocením chlapci a dívkami. Anekdota s dlouhou pointou získala lepší hodnocení u dětí bez poruchy, děti s poruchou po jejím dokončení působily spíše tázavě než pobaveně.

Zajímavé jsou i některé postřehy z testování:

- Přestože byl zájem o navození příjemné a zábavné atmosféry, která s vyprávěním anekdot souvisí, u některých dětí se nepodařilo odbourat zbytečné napětí.
- Zvláště dyslektické děti integrované do běžných tříd většinou působily velmi uzavřeně, což bylo nejspíš způsobeno tím, že se pečlivě soustředily na stanovené úkoly a tak jim nezbyl čas na projevy pobavení. Naopak děti z jazykových tříd, pro které se jednotlivé úkoly zdály maličkostí, působily velmi spontánně a projevovaly otevřeně pobavení nejen při vyprávění anekdot, ale také při vyplňování Testu porozumění jazykovému komičnu.

Po zhodnocení výsledků výzkumné sondy bylo potvrzeno, že:

Problémy spojené se specifickou poruchou učení negativně ovlivňují porozumění prostředkům jazykové komiky u žáků se specifickou poruchou učení. Žáci se SPU dávají přednost jinému typu anekdot než žáci bez SPU.

Výsledky Dotazníku pragmatické úrovně jazyka, který zpracovávali učitelé dyslektických žáků zahrnovaly i výběr odpovídající varianty odpovědi na otázku „*Jaký druh vtipů dítě říká?*“ Nabízené varianty byly:

a		dobré vtipy
b		hloupé veršičky
c		sprosté vtipy
d		vtipy, kde ostatní nepochopí pointu
e		vtipy, které nedávají smysl
f		nevhodné vtipy
g		jiná možnost

Tato otázka byla zaměřena na aktivní podobu humoru, která kromě jiného vypovídá i o kreativitě, mentální úrovni a jazykové zdatnosti dítěte při produkci vtipů. V jediné pozitivní variantě - a) bylo zjištěno statisticky vysoce významně vyšší zastoupení dětí bez poruchy. V sociálně problematických variantách c) a f) převažují děti se SPU, obdobně jako v jazykově problematických variantách d) a e). Chlapci s poruchou v nevhodných vtipech vysoce významně převyšují dívky. Ve variantě „jiná možnost“ se nejčastěji objevovala odpověď typu „vtipy nedělá.“, jejíž četnější zastoupení ve skupině žáků se SPU rovněž vypovídá o jejich nižší pragmatické úrovni jazyka.

Při sledování vývoje užívání vtipů je zajímavé, že v nejmladších věkových skupinách jsou sociálně problematické varianty více zastoupeny u dětí bez poruchy. Zajímavý je výskyt sprostých vtipů ve skupině dívek. Dívky bez poruchy, s výjimkou skupiny devítiletých, tento druh vtipů vůbec nepoužívají, kdežto u dívek s poruchou je nacházíme. Mezi osmiletými dokonce ve 20%. Zdá se, že tato pro dívky nepřijatelná podoba vtipkování vypovídá o pomalejším zvládnutí sociálních norem v oblasti užívání humoru.

U druhé otázky „*Co dítě rozesměje?*“ byly nabízeny tyto možnosti:

a		- taškařice a kreslené vtipy
b		- hloupé rýmováčky
c		- sprostá slova
d		- slovní hříčky a hry se slovy
		- jiná možnost

Tato položka se zajímá o receptivní podobu jevu. Děti se SPU zde převažují ve variantě b) vypovídající o nižší úrovni jazyka a statisticky vysoce významně převažují v sociálně nepřijatelné variantě c) „sprostá slova“. Významně častěji byla tato položka sycena chlapci s poruchou než děvčaty. Položka c) je jednoznačně doménou chlapců, u dívek se vyskytuje minimálně. Děti bez poruchy naopak mají vysoce významnou převahu v optimální variantě d) „slovní hříčky a hry se slovy“, svědčící o dobré jazykové úrovni. Přesto počty dětí preferující tuto variantu jsou překvapivě nízké a všechny děti jednoznačně preferují méně intelektuálně orientovanou variantu a). Zdá se, že k náročnějšímu typu slovního humoru děti této věkové skupiny inklinují pouze v menšině. Tuto skutečnost podporuje srovnání zastoupení položek a) a d) v mladších a starších věkových skupinách.

Po sumarizaci rozsáhlého výzkumu pragmatické úrovně jazyka bylo konstatováno, že **děti se specifickou poruchou učení disponují nižší aktivní i pasivní úrovní práce s humorem**. Jedná se o součást snížení úrovně sémanticko-pragmatické složky jazyka.

Po konfrontování výsledků dvou zkoušek jazykového komična s výsledky dotazníku pragmatické úrovně jazyka je možné vyjádřit se k předpokladům stanoveným na počátku.

1. **Problémy spojené se specifickou poruchou učení negativně ovlivňují porozumění prostředkům jazykové komiky u žáků s touto poruchou.** Výsledky žáků se specifickou poruchou učení v Testu porozumění jazykovému komičnu byly znatelně horší než výsledky žáků bez specifické poruchy učení.
2. **Žáci se SPU dávají přednost jinému typu anekdot než žáci bez SPU.** V hodnocení anekdot žáky se SPU a bez této poruchy se objevily rozdíly. Směšnost anekdot využívajících prostředků jazykové komiky dyslektickým dětem zřejmě někdy uniká. Také složitost pointy je jedním z faktorů, který ovlivňuje pobavení dítěte se SPU. Předpoklad byl potvrzen oběma technikami.
3. **Děti se SPU vykazují odlišnosti v pragmatice jazyka, patrné při nakládání s humorem.**

Ze srovnání výsledků zkoušky porozumění a hodnocení jazykového komična s dotazníkem pragmatické úrovně jazyka vyplývá potvrzení nižší úrovně porozumění i produkce jazykového humoru na straně žáků se SPU.

Práce s komikou představuje součást komunikační kompetence. U dětí se specifickou poruchou učení se ukazuje celá řada nezpůsobilostí realizovat komunikaci v receptivní i expresivní složce, které způsobují, že slyšená (psaná) zpráva přesahuje jejich možnosti porozumění a produkováná zpráva často neodpovídá sociální konvenci.

Autorka si je vědoma, že sledování představovalo pouze dílčí sondu do problematiky a že otázek více navodilo než zodpovědělo. Při dalším rozpracovávání otázek humoru by bylo zřejmě vhodné:

- podrobněji rozlišit jednotlivé typy jazykového humoru
- zpracovat vazby na další jazykové fenomény
- rozlišit sledované děti podle typů dyslexie
- sledovat ontogenezi humoru u dětí se SPU
- zvětšit výzkumný vzorek

Závěr:

Sledování se pokusilo podrobněji popsat jednu dílčí oblast problematiky specifických poruch učení. Jestliže v předcházejících výzkumech se již podařilo prokázat sníženou pragmatickou úroveň jazyka dětí s touto poruchou, zde jsme se pokusili proniknout do specifické oblasti chápání a produkce jazykového komična. Bylo konstatováno, že děti se specifickou poruchou učení disponují nižší aktivní i pasivní úrovní práce s humorem. Jako účelné se ukázalo sledování jazykového komična v kontextu diagnostiky komunikační kompetence.

Použitá literatura:

Dewart, H., Summers, S. *The Pragmatics Profile of Early Communication Skills*. Windsor: NFER-NELSON Publishing Company Ltd, 1994
Dvorský, L. *Repertorium jazykové komiky*. Brno: Knihovnička novináře, 1984

- Kocurová, M. *Komunikační kompetence jako téma inkluzivní školy*. Dobrá voda: Čeněk, 2002
- Lewandowski, A. Komunikačná kompetencia detí s dyslexiou a dysgrafiou. In *Sborník Špeciálna pedagogika II*, Spoločnosť pre špeciálnu a liečebnú pedagogiku, Bratislava 1988
- Lommatzschová, B. Komunikatívni aspekty integrace postižených In *Kontrapunktů integrace zdravotně postižených*. Praha: Karolinum, 1995.
- Mareš, J., Křivohlavý, J. *Komunikace ve škole*. Brno: MU, 1995.
ISBN 80-210-1070-3
- Matějček, Z. *Dyslexie. specifické poruchy čtení*. Praha: H+H, 1993
ISBN 80-85787-27-X
- Mogford - Bevan, K. , Sadler, J. *Child Language Disabilities*. London: 1989
- Nebeská, I. *Úvod do psycholingvistiky*. Praha: H&H, 1992
ISBN 80-85467-75-5
- Průcha, J., Walterová, E., Mareš, J. *Pedagogický slovník*. Praha: Portál, 2001
ISBN 80-7178-579-2
- Ramsden, G.C. Integration of children with specific language impairments In *European Journal of Special Needs Education*, 1993, vol. 8, no. 3
- Sternberg, R.J. *Kognitivní psychologie*. Praha: Portál, 2002. ISBN 80-7178-376-5
- Vybíral, Z. *Psychologie lidské komunikace*. Praha: Portál, 2000. ISBN 80-7178-291-2
- Zelinková, O. *Poruchy učení*. Praha: Portál, 2003. ISBN 80-7178-800-7

Kontakt na autorku: Doc. PaedDr. Marie Kocurová, Ph.D.
vedoucí katedry pedagogiky FPE ZČU v Plzni
tel. 377 636 340 e-mail: kocurova@kpg.zcu.cz